

वत्सप्रिर्भालन्दनः। अग्निः। त्रिष्टुप्

प्र होता जातो महान्नभोविन्नृषद्वा सीददुपामुपस्थे।

दधिर्यो धायि स ते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ १०.०४६.०१

होता- देवाह्वाता । महान्- महात्मा । नभोवित्- चिदाकाशज्ञः । अग्निः । प्र- प्रकर्षेण । जातः । नृषत्- नृणां हृदयेषु सीदन् । अपामुपस्थे- उदकेषु मूलशक्तिधारासु । सीदत्- निषीदति । दधिः- धारकः । यः । धायि- धृतः । सः । विधते- परिचरते । ते- तुभ्यम् । वयांसि- हव्यानि । वसूनि- सम्पदः । तनूपाः- देहपालकः सन् । यन्ता- नियमिता भवति ॥१॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु गमन्।

गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ १०.०४६.०२

नष्टम् । पशुम्- मृगम् । न- यथा । पदैः- तच्चरणचिह्नैः । अनु गमन्- अनुगत्य विदन्ति । तथा । इमम्- एतमग्निम् । अपां सधस्थे- मूलशक्तिधारासु । विधन्तः- परिचरन्त उपासकाः लभन्ते । उशिजः- कामयमानाः । नमोभिः- नमस्कारैः । इच्छन्तः । धीराः- धारणाकुशलाः । भृगवः- तेजस्विनः । गुहा चतन्तम्- हृदयगुहायां चरन्तम् । अविन्दन्- लेभिरे ॥२॥

इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसो मूर्धन्यघ्न्यायाः।

स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥ १०.०४६.०३

वैभूवसः- व्याप्तदैवीसम्पद्युक्तः । त्रितः- भूर्भुवःसुवस्थद्योतनशक्त्युपासकः । इमम्- एतमग्निम् । इच्छन्- कामयमानः । भूरि- प्रभूतम् । अघ्न्यायाः- अदितेरखण्डप्रकृतेः । मूर्धनि- उत्कृष्टे स्थाने । अविन्दत् । सः- असावग्निः । शेवृधः- आनन्दवर्धनः । हर्म्येषु- प्रकृत्युत्कृष्टस्थाने । आ जातः । युवा- तरुणः । रोचनस्य- प्रकाशयुक्तस्य स्वर्गस्य । नाभिः- मुख्यभागः । भवति ॥३॥

मन्द्रं होतारमुशिजो नमोभिः प्राञ्च यज्ञं नेतारमध्वराणाम्।

विशामकृण्वन्नरतिं पावकं हव्यवाहं दधतो मानुषेषु ॥ १०.०४६.०४

उशिजः- कामयमानाः । मन्द्रम्- तर्पकम् । होतारम्- देवाह्वितारम् । प्राञ्चम्- प्रकर्षेण व्यञ्जकम् ।
यज्ञम्- उपासनमयं दानमयम् । अध्वराणाम्- ध्वररहितानां सर्वभूतहितकर्मणाम् । नेतारम् ।
अरतिम्- विरक्तम् । पावकम्- शोधकम् । हव्यवाहम्- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यानां वाहकम् ।
विशाम्- प्रजानां कृते । मानुषेषु- मनुष्याणां मध्ये । दधतः- धरन्ति ॥४॥

प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मूरा अमूरं पुरां दर्माणम् ।

नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वीणं धनर्चम् ॥ १०.०४६.०५

भूर्जयन्तम्- धरण्या जेतारम् । महाम्- महान्तम् । विपोधाम्- मेधाविधारकम् । पुराम्-
बन्धनानाम् । दर्माणम्- दारकम् । गर्भम्- अप्सु मूलशक्तिधारासु निहितम् । वनाम्- वननीयम् ।
हिरिश्मश्रुं नार्वीणम्- हरितरोमाणमश्वमिव स्थितम् । धनर्चम्- मन्त्रसम्पद्वन्तम् । अमूरम्- अमूढं
विद्वांसं प्रति । मूराः- मूढा अविद्वांसः सन्तो विद्वदाप्तये । धियम् । धुः- धृतवन्तः ॥५॥

नि पस्त्यासु त्रितः स्तभूयन्परिवीतो योनौ सीददन्तः ।

अतः संगृभ्यां विशां दमूना विधर्मणायन्नैरीयते नृन् ॥ १०.०४६.०६

त्रितः- भूर्भुवःसुवराख्यान्नप्राणमनोभूमिकास्थः । पस्त्यासु- उपासकसदनेषु । योनौ-
ऋताख्यस्वस्थाने । अन्तः- हृदन्तः । स्तभूयन्- चित्तवृत्तिः स्तम्भयितुमिच्छन् । परिवीतः-
द्युतिभिर्व्याप्तः । नि सीदत्- निषीदति । अतः- अस्माद्धृदयस्थानात् । विशाम्- उपासकानां
ध्यानभावनादिहव्यानि । सङ्गृभ्य- सङ्गृह्य । दमूनाः- दानमनाः । विधर्मणा- विशेषधर्मेण । अयन्नैः-
अन्यनियमनैर्विनैव । नृन्- देवान् । ईयते- गच्छति ॥६॥

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्धूमासो अग्नयः पावकाः ।

श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १०.०४६.०७

अस्य- एतस्योपासकस्य । अग्नयः । अजरासः- अजीर्णाः । दमाम्- दमयुक्तानाम् । अरित्राः-
तारकाः । अर्चद्धूमासः- अर्चिरादिधूमादिमार्गसम्पन्नाः । पावकाः- शोधकाः । श्वितीचयः-

श्वेतमञ्चन्तः । श्वात्रासः- क्षिप्रगतयः । भुरण्यवः- धारकाः । वनर्षदः- आश्रितेषु स्थिताः । सोमाः-
रसमयाः । वायवो न- प्राणा इव स्थिता भवन्ति ॥७॥

प्र जिह्वया भरते वेपौ अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।

तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ १०.०४६.०८

अग्निः- सर्वभूतहितक्रतुप्रतीकः । जिह्वया- स्वज्वालाया । वेपः- कर्माणि । कर्मनामैतत् । प्र-
प्रकर्षेण । भरते- धरति । पृथिव्याः- भूम्या रक्षणाय । वयुनानि- ज्ञानानि । चेतसा- स्वचित्तेन । प्र-
भरते । आयवः- उपासकाः । शुचयन्तम्- दीप्तिमन्तम् । पावकम्- शोधकम् । मन्द्रम्- तृप्तिकरम् ।
होतारम्- देवाह्वितारम् । यजिष्ठम्- अतिशयेन पूज्यम् । तम्- अग्निम् । दधिरे- धृतवन्तः ॥८॥

द्यावा यमग्निं पृथिवीं जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।

ईळेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्ततश्चूर्मनवे यजत्रम् ॥ १०.०४६.०९

यमग्निम् । द्यावा पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ । आपः- उदकानि मूलशक्तिधाराः । त्वष्टा- आत्मसूर्यः ।
भृगवः- तेजस्विन उपासकाः । सहोभिः- सहनशीलशक्तिभिः । जनिष्ट- उत्पादितवन्तः । तम् ।
ईळेन्यम्- स्तुत्यम् । यजत्रम्- पूज्यम् । प्रथमम्- मुख्यतया । मातरिश्वा- वायुः प्राणः । देवाः-
अन्ये द्योतनशक्तयः । मनवे- अवबोधाय ज्ञानाय । मनु अवबोधने । मन ज्ञाने । ततश्चुः-
तनूकृतवन्तः ॥९॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रम् ।

स यामन्नग्रे स्तुवते वयो धाः प्र देवयन्यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १०.०४६.१०

यम् । हव्यहावम्- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहविषां वाहकम् । यजत्रम्- पूज्यम् । त्वा- भवन्तम् ।
देवाः- देवताः । पुरुस्पृहः- बहु कामयमानाः । मानुषासः- मनुष्याः । दधिरे- धृतवन्तः । सः-
तादृशः । त्वम् । अग्रे- सर्वभूतहितक्रतो । स्तुवते- मन्त्रयुक्ताय । यामन्- मार्गे । पूर्वीः यशसः-
प्राचीनाः कीर्तीः । सम्- सम्यक् । देवयन्- प्रकाशयन् । हि- खलु । वयः- आयुः । प्र धाः-
प्रयच्छ ॥१०॥